De Evangelische Broedergemeente te Zeist ten tijde van de Bataafse Omwenteling in januari 1795 (slot)

De Evang. Broedergemeente Zeist in de jaren 1794-1795

Maar laten we terugkeren tot ons uitgangspunt: de gebeurtenissen van januari 1795 en wat daaraan voorafging en daarop volgde.

In juli 1794 dringt het besef door, dat de militaire situatie een ongunstige wending begint te nemen. In die maand waren de franse troepen voor het eerst doorgedrongen op het grondgebied van de Republiek. Langzaam rukte het franse noorderleger onder generaal Pichegru op in de richting van de grote rivieren, terwijl in het oosten het Sambre- en Maasleger onder bevel van generaal Jourdan met de keizerlijke troepen in de slag ging.

In een gecombineerde vergadering op 28 juli beraden de Aeltesten Conferenz en het Aufseher Collegium zich over de consequenties van een bezetting van Zeist. Men meent, dat in het meest ongunstige geval een situatie kan ontstaan, waarin een uitbarsting van binnenlandse revolutie gepaard met een militaire opmars der franse troepen kan leiden tot een gewelddadige verovering en plundering van Zeist, mogelijk zelfs uitmondend in een totale verwoesting van de nederzetting. In dat geval is een algehele vlucht van de gemeente naar Amsterdam en vandaar naar Norden in Oost-Friesland, waar ook een Broedergemeente was, onvermijdelijk. De tweede mogelijkheid is dat Zeist zonder direct oorlogsgeweld door de franse troepen zal worden bezet. Dan zullen sommige personen wellicht hun redenen hebben om de wijk te nemen. Veiligheidshalve zal ook het jongere vrouwvolk dienen te worden geëvacueerd. In geen geval moet overhaast worden gehandeld en, om misverstanden bij buitenstaanders te voorkomen, dient het besprokene voorlopig niet naar buiten bekend te worden (desalniettemin weet men twee dagen later in het dorp al, dat aan evacuatie

van de gemeente wordt gedacht!) 19).

In september 1794 trekken de engelse hulptroepen zich verder terug achter de Maas, waardoor Brabant kwam open te liggen voor de Fransen. Opnieuw komt binnen het Aufseher Collegium de vraag aan de orde of men Zeist moet evacueren of niet. Het college geeft de ongehuwde zusters - die zich ongerust begonnen te tonen - de raad om kisten en vaten gereed te houden en hun meest kostbare en niet te omvangrijke spullen klaar te leggen, zodat men deze snel kan inpakken en naar veiliger oorden verzenden. Broeder Van Calker 20) heeft in de tussentijd bij een betrouwbare kennis te Amsterdam geinformeerd naar de kosten van de huur van een of twee middelgrote schepen, waarmee de broeders en zusters naar Norden kunnen uitwijken. De prijs hiervoor, ƒ 200,-- per schip plus ƒ 1,-- per dag voor reserveringskosten, werd evenwel te hoog geacht, zodat men besloot voorlopig hier maar van af te zien. Uiteindelijk kwam men tot de slotsom, dat alleen de jonge zusters en grote meisjes vooraf dienden te worden geëvacueerd. Kennelijk was men meer beducht voor de charme van de franse troepen dan voor hun plunderzucht. Als dan het bericht over de capitulatie van Den Bosch op 9 oktober (waarbij zich blijkbaar geen excessen hadden voorgedaan) Zeist bereikt, ziet men ook hiervan af. Wel worden individuele personen, die gegronde redenen hebben de gevolgen van een omwenteling te vrezen, toegestaan de wijk te nemen, mits zij dit tevoren aan de Aeltesten Conferenz melden. De meer welgestelden onder hen werden echter dringend verzocht de benodigde financiële middelen in de vorm van betrouwbare wissels achter te laten met het oog op mogelijke brandschattingen en oorlogsheffingen. Bij de laatsten dacht men in het bijzonder aan de Van Laers, Mathijs Beuning, de gezusters Schellinger en de weduwe Van der Schaft 21). Maar ook deze mogelijkheid wordt in november door de Unitäts Aeltesten Conferenz te Herrnhut, waarmee Zeist voortdurend overleg pleegde over de te nemen maatregelen, met klem afgeraden, vooral ten aanzien van de huiseigenaars onder de broeders. Man stelle sich nur vor, zo schrijft zij 22), die Franzosen

fänden leere Häuser in Zeyst, wovon die Eigenthümer geflüchtet wären, und die Häuser werden nun als Emigrantengut für Eigenthum der Französischen Republik erklärt, und als solches dem Meistbietenden, er sey wer er wolle, verkauft! Dit zou rampzalige gevolgen voor de gemeente hebben. In het bijzonder droeg de familie Van Laer als bezitters van de vrij-heerlijkheid Zeist een grote verantwoordelijkheid jegens de gemeente.

Hoezeer men er van overtuigd was geraakt, dat de franse opmars niet meer te stuiten was, wordt aangetoond door de opdracht aan broeder Von Ranzau verstrekt en door deze met tegenzin aanvaard, om een memorandum in het Frans op te stellen, bij de komst der Fransen te overhandigen aan een frans generaal, officier of commissaris, waarin inrichting en statuten van de Broedergemeente worden uiteengezet. Het concept wordt overigens afgekeurd en het is niet duidelijk of het ooit is gebruikt 23).

Op 17 oktober staken de franse troepen de Maas over en dreven de Engelsen in het land van Maas en Waal voor zich uit. Venlo kapituleerde op 26 oktober, Maastricht op 4 november. De geallieerden onder opperbevel van Wallmoden, graaf van West-Gimborn, rekenden er op dat de zeer brede rivier de Waal als een laatste grote natuurlijke barrière de Fransen wel voorlopig zou tegenhouden, temeer daar het winterseizoen zich slecht leende voor een aanval in het rivierenlandschap. Maar zoals bekend was het juist de winter die de Fransen een handje hielp. Op 16 december begon het te vriezen. De vorst was zo streng, dat al op 27 december de Fransen in de aanval konden gaan en de Bommelerwaard wisten te bezetten. En op 4 januari 1795 trokken de eerste franse troepen bij Zaltbommel over het ijs van de toegevroren Waal en veroverden nog diezelfde dag Tuil, Haaften, Hellouw en Herwijnen. Vanaf dat moment ontstond er verwarring onder de nederlandse, engelse en oostenrijkse legers, die tesamen de geallieerde troepenmacht vormden. Een doorbraak in het westen zou het gewest Holland voor de Fransen openleggen, waarvoor de erfprins Willem Frederik, de latere koning Willem I, die het bevel

voerde over de nederlandse troepen, het meest beducht was. Indien de Fransen stroomopwaarts, ter hoogte van Nijmegen, de barrière van de Waal wisten te passeren, liep het engelse hulpleger gevaar zich van zijn ontsnappingsroute over Duitsland afgesneden te worden. De erfprins hoopte tijd te winnen door met alle inspanning de vijand een verdere opmars in het westen te verhinderen. Hij rekende er op dat de Fransen zich bij invallende dooi niet verder zouden wagen en zich tussen de rivieren wellicht wat ongemakkelijk gingen voelen. De blijvende beschikbaarheid van de engelse troepen was hiervoor een vereiste. De opperbevelhebber, generaal Wallmoden, die zijn troepenmacht zo ongeschonden mogelijk uit een dreigend debâcle wenste te manoeuvreren, was echter geneigd zijn aandacht meer op de dreiging vanuit het oosten te richten. De oostenrijkse troepen onder bevel van generaal Clerfayt tenslotte bleven liever in de nabijheid van de Rijn, waarover zij, als de nood aan de man kwam, naar Duitsland konden uitwijken. Deze tegenstrijdige beweegredenen van de geallieerden en de daarop gebaseerde stategische overwegingen waren oorzaak dat het optreden van de geallieerde legers gedurende de laatste drie weken van de Republiek zo'n chaotisch verloop had. Orders van de verschillende hoofdkwartieren spraken elkaar tegen, werden om onduidelijke redenen soms herroepen of drongen in het geheel niet door tot de commanderende officieren. Nu de vorst ook in januari bleef aanhouden mag het een wonder heten, dat het gebrekkige defensiestelsel der geallieerden niet eerder is bezweken, en men moet zich afvragen of een bevelhebber van het kaliber van Napoleon in plaats van de weifelmoedige Pichegru niet reeds eerder de verovering van de Republiek met succes zou hebben bekroond.

Het directe gevolg voor Zeist, dat al sinds een aantal maanden werd geplaagd door gedwongen inkwartieringen, was, dat het nu werd overspoeld door troepen, die werden teruggetrokken van het front of daarheen juist op weg waren. Door de naderende nederlaag sterk gedemoraliseerd verviel het soldatenvolk tot geweld jegens

de burgerbevolking. Het gerucht van de plundering van Zeist drong door tot de wijde omgeving. Zelfs de oranjegezinde patriottenhater Hendrik Keettel, arts en apotheker te Utrecht, maakt hiervan misprijzend melding in zijn mémoires 24).

Op 6 januari werd door de gemeente nog in alle rust het Heidenfest gevierd, waarbij werd voorgelezen uit het Diarium van de oudste zendingspost van de Broedergemeente onder de Saramaccaner-bosnegers te Bambey in Suriname. Twee dagen later kon men de kanonnen horen bulderen, die werden ingezet bij Geldermalsen en Buren in een laatste poging de Fransen over de Waal terug te drijven. Diezelfde middag arriveerde onder escorte de engelse krijgskas; zij bleef onder strenge bewaking op straat staan, totdat de uitslag van de actie bekend werd. Toen bleek dat de Fransen uit Geldermalsen waren verdreven, overigens zeer tijdelijk, werd de kas gedeponeerd in het Van Muydensche huis. Het volk van de engelse legertros, die in de nacht van 8 op 9 januari in Zeist was aangekomen, bivakkeerde op de straten en legde grote vuren aan om zichzelf en de vrouwen en kinderen te verwarmen en iedere duif en haan die ze te pakken kregen, te roosteren. Ondertussen arriveerden talloze vluchtelingen vanuit het oosten. Zij meldden dat de Fransen met een grote overmacht op de Grebbelinie aanrukten. Engelse en hessische troepen bleven de komende dagen arriveren op weg naar de Lek in het zuiden of juist daarvan terugkerend.

Op 14 januari besluit de opperbevelhebber Wallmoden tot een algehele terugtocht volgens een tevoren opgesteld plan. Nog diezelfde middag werden de daartoe strekkende marsorders aan de leger-onderdelen overhandigd. De aftocht zou in vijf colonnes worden uitgevoerd. De eerste zou diezelfde avond om tien uur opbreken, de andere zouden met een tussenpoos van een uur volgen. De legertrein had bevel gekregen voor de troepen uit te trekken, maar deze order werd niet overal opgevolgd. De eerste colonne, bestaande uit de cavaleriebrigade van generaal-majoor Dundas, die aan de Lek tegenover Culemborg was gelegerd, kreeg als marsroute

toegewezen het traject dat langs Driebergen, Zeist en Amersfoort naar Hattum voerde. Het waren deze troepen die zo in Zeist hebben huisgehouden. In het bijzonder gold dit een regiment lansiers, waaronder een groot aantal franse emigranten, die aan de zijde van de geallieerden streden. Deze lansiers of ulanen arriveerden te Zeist in de vroege ochtend van de vijftiende en vertrokken pas als laatsten om drie uur in de middag.

Deze nacht van 14 op 15 januari 1795 is de Zeistenaren lang bijgebleven. Weliswaar waren dertig broeders geconsigneerd om, gewapend met stokken en knuppels, de wacht te lopen, zowel bij de koorhuizen 25) als bij de particuliere woningen, maar zij wisten niet te verhinderen dat het niet meer in bedwang te houden krijgsvolk sommige huizen binnendrong, van voren of aan de achterzijde via de tuinen. Ja, zij werden zelf de eerste slachtoffers van de onverlaten, die de broeders met de blanke sabel te lijf gingen, hen van hun geld en horloges beroofden en met een incidentele sabelhouw zo intimideerden dat zij weinig tegenstand meer konden bieden. De bewoners van de huizen probeerden met het aanbieden van voedsel en drinken de opgewonden soldaten te kalmeren, maar werden desondanks van hun geld en kostbaarheden beroofd. De hermetisch vergrendelde deuren en ramen van het zusterhuis werden met sabels bewerkt en bijna had een onnozele zuster, die dacht dat er geklopt werd, de indringers nog binnengelaten. Het had er slecht voor de Broedergemeente uitgezien, als broeder Fridlezius, de voorstander van het broederhuis, niet de hulp had gekregen van enkele duitse officieren. Deze joegen de plunderzieke meute terug en consigneerden hen bij hun op de Slotlaan opgestelde paarden. Maar een nieuw gevaar dreigde. Dezelfde officieren, die zich zo hulpvaardig hadden betoond, begonnen grote hoeveelheden goederen in te kopen in de winkels van de broedergemeente voor assignaten, die later waardeloos bleken te zijn. Hoewel de broeders dit wel vermoedden, konden zij dit moeilijk onder ogen brengen van hun weldoeners, die hen zojuist hadden gered uit de grijpgrage klauwen van hun ondergeschikten. Pas om drie uur 's middags van de

15e trokken de laatste geallieerde troepen af, richting Amersfoort om zich vandaar via Zwolle naar Duitsland in veiligheid te brengen. Het grote ijzeren hek aan de Slotlaan werd achter hen gesloten en onder bewaking gesteld van enkele broeders. Later zouden zij worden vervangen door mannen uit het dorp, waaronder grote werkeloosheid heerste. Deze werden betaald uit een omslag geheven over de woon- en koorhuizen: 16 stuivers voor de nachtelijke uren (22.00 u. - 5.00 u.), 30 stuivers voor overdag (5.00 u. - 22.00 u.) 26). Nu brak het grote wachten aan op de komst van de Fransen.

Op 16 januari zonden de Staten en het stadsbestuur van Utrecht een delegatie naar Culemborg om met de commandant der franse troepen aldaar te onderhandelen. De delegatie kon niet anders dan de franse voorwaarden accepteren, maar deze waren niet bijzonder zwaar: alle nederlandse troepen dienden het grondgebied van het gewest te verlaten en betalingen door de Fransen zouden geschieden in assignaten, niet in baar geld. Verder werd de persoonlijke vrijheid gegarandeerd en zou vrijheid van godsdienst worden afgekondigd. Op 17 januari marcheerden de eerste eenheden door de Tolsteegpoort Utrecht binnen, waar zij uitbundig door de patriotten werden ingehaald. Pas de volgende dag bereikten de eerste franse troepen Zeist. Men had zich daarbij het ergste voorgesteld, gevolg van de propaganda die in iedere oorlog over het thuisfront wordt uitgestort. Had niet Bilderdijk al in 1793 over het franse leger, oprukkend in de Zuidelijke Nederlanden gedicht:

> Verwaten monsters, schrik der aarde,
> Die de eeuwig duistere gruwelpoel
> Tot 's aardrijks fellen geesel baarde
> En voor het laatst der tijden spaarde:
> Ontbloot van menschheid en gevoel!

Het bleek echter nogal mee te vallen, ja, het optreden van de Fransen stak zelfs gunstig af bij de wijze, waarop de Engelsen en franse emigranten hadden huisgehouden. Zij hadden niets van glorieuze overwinnaars

over zich, maar begroetten de samengestroomde bevolking vriendelijk met een voortdurend: Bonjour, citoyens, en verzekerden dat zij als vrienden waren gekomen. Hun uiterlijk wekte enige verbazing. Ongeschoren en uitgedost in de meest uiteenlopende, vaak vervuilde kledingstukken marcheerden de soldaten in kleine groepjes voorbij; wegens de bittere koude hadden sommigen dekens om zich heen geslagen. Het geheel doet denken aan de bekende afbeeldingen van de terugtocht van de Grande Armée uit Rusland in 1812, zij het dat het perspektief voor de Fransen veel florisanter was. Hier trok het leger van dienstplichtigen voorbij, eenvoudige boerenjongens en revolutionaire officieren. De chroniqueur van het Gemeindiarium vraagt zich ongelovig af, of dit nu de wereldveroveraars zijn. De bevolking ziet direkt het verschil tussen deze tot soldaat omgetoverde burgers en een beroepsleger, bestaande uit buitenlandse huurlingen; zij reikt de sjofel geklede soldaten warme kledingstukken aan, die dezen met een vrolijk C'est bon pour un Caramagnole aannemen. Zelf verkondigen zij dat ze op weg zijn naar Amsterdam en vandaar naar Londen: maar dit zal, anders dan de teutoonse variant uit onze eeuw (Und wir fahren gegen Engeland), wel zijn bedoeld als een ironische ingeving van het moment. Voor 600 man moest in Zeist kwartier worden gevonden, waarvan 150 bij de Broedergemeente. De overste van een korps infanterie, de burger Bonhomme, bezorgde de gemeente een provisorische sauvegarde, die iets later door de generaal Pichegru, die in Utrecht zijn hoofdkwartier had, werd omgezet in een blijvende.

Ook in Zeist werd natuurlijk het ritueel van verbroedering met de franse bevrijders opgevoerd, en wel op 27 januari. Nadat een vrijheidsboom, versierd met rode linten en een phrygische muts, eerst in processie over de Slotlaan was rondgedragen, werd zij op het Lindenrondeel geplant. De soldaten vuurden daarbij hun geweren af en riepen: Vive la République, en dansten vervolgens de caramagnole. Ludwig van Lear liet een aantal flessen wijn uit zijn kelder ontkurken. Een soldaat van de sauvegarde, belast met de bewaking van het zuster-

huis, joeg de arme zusters (die dus kennelijk niet aan het bevrijdingsfeest deelnamen) de schrik op het lijf, door met zijn geweer in de lucht te schieten, om, zoals hij de zusters geruststelde, zich ook een fles wijn te laten bezorgen, die hij op hun gezondheid wilde ledigen.

Als de commotie van de franse intocht wat is geluwd, wordt duidelijk dat er ondertussen ook een echte revolutie op gang is gebracht. In de eerste weken voeren de Fransen een soort militair gezag, zodat voor allerlei aangelegenheden naar Utrecht moet worden gereisd om hun toestemming en medewerking. Maar al vrij spoedig worden in de steden de oude vroedschappen vervangen door revolutionaire comités. De Staten van Utrecht worden in hun oude vorm opgeheven. Provisionele Representanten nemen hun plaats in. Voorlopig zijn deze alleen samengesteld uit vertegenwoordigers van de steden. In maart worden dan verkiezingen gehouden in de dorpen om 16 Representanten namens het platteland daar aan toe te voegen. Wij hebben al gezien welke eigenaardige stappen de Broedergemeente ondernam om zich aan deze verkiezingen te onttrekken. Maar ook de lagere organen, de dorpsbesturen, in casu de schepenbanken, de schouten en de secretarissen moesten plaats maken voor revolutionaire colleges.

Te Zeist, waar de Revolutie slechts weinig aanhangers telde, zou een dergelijke machtswisseling wel eens nadelig kunnen uitvallen voor de Broedergemeente. Immers, zowel de schout, Wouter van Dam, als de secretaris, diens broer Willem van Dam, zijn creaturen van de Heer van Zeist, d.w.z. van de familie Van Laer, en daardoor een steun voor de gemeente. Ludwig van Laer raadpleegt op 22 februari zijn advocaat Gobius te Utrecht, die hem verzekert dat te Zeist voorlopig geen wetsverzetting of demotie, zoals de term toen luidde, is te duchten. Doordat Zeist een hoge heerlijkheid is - een van de weinige in het Sticht - heeft de Heer het benoemingsrecht van schout en secretaris. Dit is een revenuendragend zakelijk recht, dat, anders dan de zogenaamde feodale rechten, niet zonder meer is afgeschaft, maar pas

zal worden onteigend, nadat een behoorlijke regeling over schadeloosstelling is vastgesteld. Hierbij zal zonder twijfel de bezitter van de heerlijkheid tevoren worden gewaarschuwd. Tot dan kan men afwachten. Een plan om een dergelijke wetsverzetting voor te zijn en zelf (waarschijnlijk met enige manipulatie) een nieuw, voor de broeders aanvaardbaar dorpsbestuur te doen kiezen, wordt dan ook afgewezen. Men verwacht immers niet dat Provisionele Representanten van Utrecht zullen dulden dat enkele revolutionaire heethoofden in de heerlijkheid Zeist een wetsverzetting zullen doordrijven (zoals zij dat in ander dorpen al hadden gedaan), juist omdat het hier een vrije heerlijkheid betreft 27).

Uit de bronnen weten we, dat Zeist niet direkt voorop liep in het revolutionaire proces. Het is de vraag of dit elders op het platteland anders was. In ieder geval zijn de beide Van Dam's, Wouter de schout en Willem de secretaris, de Bataafse Omwenteling weinig toegedaan. Op 23 maart worden zij zelfs door de Provisionele Representanten ontboden om zich te verantwoorden voor het uitblijven van het behoorlijk eligeren van de twee kiesmannen van Zeist 28). Zij worden er van verdacht door intimidatie en overreding de bevolking hiervan af te houden. In deze tijd blijkt ook de vrijheidsboom 's nachts door tegenstanders van de Revolutie te zijn omgehakt 29), iets waarvan beide heren ongetwijfeld toch wel weet gehad moeten hebben. Desondanks blijkt uit de gerechtsprotocollen van Zeist tot 1811, dat zowel Willem als Wouter nog lange tijd in functie zijn gebleven. Overigens, ook enkele broeders hebben vanaf 1798 in het gemeentebestuur zitting genomen: de meubelmaker Lorentz 30) was enige tijd provisioneel secretaris, de medicus Eberhard 31) zelfs voorzitter van het gemeentebestuur.

Een ander belangrijk punt voor de broeders was hun principiële afwijzing van het krijgsgeweld. Er waren broeders, die vóór zij lid werden van de Broedergemeente het militaire beroep hadden uitgeoefend, zoals broeder Höltzinger 32), die 32 jaar had gediend in een van de duitse regimenten in dienst van de Republiek, en ook

Erich von Ranzau, die officier was geweest in het franse regiment Elsas. Van actieve broeders werd echter verwacht, dat zij zich verre hielden van het krijgsbedrijf. Met het oog op een mogelijk door het nieuwe bewind in te voeren algemene dienstplicht (zoals in Frankrijk was gebeurd door middel van de levées en masse) richtte de Aeltesten Conferenz zich tot Herrnhut om raad. Met name wilde men horen hoe het de broeders in Noord-Amerika was vergaan ten tijde van de Amerikaanse Revolutie. Herrnhut wijst er in zijn antwoord op 33), dat dáár het beginsel dat niemand gedwongen kan worden tegen zijn zin wapens te dragen, erkend is gebleven. Weliswaar is in Holland nog geen nationaal leger ingevoerd, zoals in Amerika, maar men mag aannemen dat, als het zover komt, ook hier geen gewetensdwang zal worden toegepast. Er zijn hier immers omvangrijke groeperingen, die gelijke gevoelens als de broeders koesteren, zoals de mennonieten. Men houde dus vast aan zijn pacifistische overtuiging, maar men is niet tegen het eventueel aanwijzen van een remplacant of het storten van een vervangende geldelijke bijdrage in de oorlogskas.

Enige kanttekeningen bij de materiële positie der gemeente

Een grondige besturing van de diverse boekhoudingen van de gemeente zelf, de koorhuizen en de bedrijven zou ons meer te weten doen komen over de repercussies van het zogenaamde continentale stelsel, dat de Bataafse Republiek, feitelijk een satellietstaat van Frankrijk, werd opgelegd. Zoals bekend werden op grond hiervan alle handelsbetrekkingen met de vijand, Engeland dus, en de koloniën onmogelijk gemaakt. Het gevolg hiervan was dat de nederlandse handel, basis van onze welvaart, zo goed als stil kwam te liggen. Ik kan hier slechts ingaan op enkele verwijzingen naar het economische gebeuren, die ik in de door mij geraadpleegde bronnen rond het jaar 1795 aantrof. Men mag hier dus geen analytisch overzicht van de Gemein-Oekonomie over een bepaalde periode verwachten, maar eerder een enigszins

impressionistisch beeld, dat voorshands niet tot wetenschappelijke conclusies noodt.

In mei 1795 besluit de Aeltesten Conferenz te Zeist aan de Unitäts-Aeltesten-Conferenz te Herrnhut te verzoeken iemand uit hun midden naar Nederland te zenden, om met eigen ogen de onrustbarende positie, waarin de Broedergemeente hier verkeerde, in ogenschouw te nemen en daarover aan Herrnhut te berichten. In een brief, waarvan het orgineel zich in Herrnhut moet bevinden, maar waarvan een samenvatting in de notulen van de zeister Conferenz is te vinden, worden vier redenen opgesomd, die tot dit verzoek hebben geleid 34).

Op de eerste plaats wordt gewezen op de achteruitgang van de beide stadsgemeenten te Haarlem en te Amsterdam, die financieel, zonder hulp van buiten, niet kunnen existeren. In het amsterdamse broederhuis is weliswaar enige economische bedrijvigheid, onder meer een kleermakerij, maar de inkomsten daaruit zijn ontoerijkend om een eigen predikant te salariëren. De predikant van Haarlem, broeder Schiffert 35), die periodiek naar Amsterdam reist om diensten te leiden en het avondmaal met de gemeenteleden te vieren, klaagt over de "Laodiceïsche geest" onder de leden, een verwijzing naar de lauwe christengemeente te Laodicea, genoemd in het Boek der Openbaring.

Als tweede reden wordt aangevoerd, dat de politieke en religieuze verhoudingen in Nederland grondig zijn gewijzigd, waarmee zoals hiervóór aangetoond, de broeders niet goed raad wisten.

Een probleem apart was de verhouding tussen de zeister gemeente en de familie Van Laer. In 1784 had Johannes Renatus van Laer met toestemming van de Uniteits-direktie te Herrnhut de vrije heerlijkheid Zeist gekocht van Zinzendorf's kleinzoon Heinrich Ludwig von Dohna. Na zijn dood in 1792 volgde zijn vrouw Cornelia Johanna Verbeek hem op als vrijvrouwe (al wordt soms ook de oudste zoon Cornelius Renatus wel eens als vrijheer genoemd). Maar het was haar zwager Cornelius Ludwig van Laer, die als gemachtigde of mandatarius feitelijk de dienst uitmaakte. En deze Ludwig (zoals

hij gewoonlijk wordt genoemd) was, evenals zijn voorganger Cornelis Schellinger, in de woorden van Zinzendorf, een inconvenabeler Baron, die het de broeders knap lastig wist te maken. In alles wat maar enigszins de zakelijke rechten van de heerlijkheid raakte ging hij steevast tegen de wensen van de broeders in, om vervolgens alsnog met seigneuriale grandeur toe te geven.....of niet. Of het nu ging over gronduitgiften, bouwzaken, de aanleg van sloten en bruggen, inkwartieringen of huwelijken binnen zijn familie, Ludwig maakte altijd moeilijkheden. Een enkel voorbeeld moge een en ander verduidelijken. In november 1794, als Ludwig vast besloten is met zijn familie voor de naderbij komende Fransen te vluchten, wil hij plotseling haast maken met het huwelijk van zijn dochter Anna Johanna met zijn neef Jacob Renatus, jongere zoon van Johannes Renatus, zodat deze als echtpaar welgevoegelijk samen kunnen reizen. Hij wil zelfs dat dit gebeurt zonder dat, zoals gebruikelijk, hierover het lot wordt geraadpleegd. Om dit min of meer af te dwingen schildert hij broeder Häcker 36), voorzitter van de Aeltesten Conferenz, het beeld van twee tot over hun oren verliefde (erpichte) jongelui, die elkaar op ieder moment van de dag om de hals vallen. Hij zegt te vrezen, dat als de twee niet spoedig trouwen, zijn lieve Annel, door melancholie bevangen, zal instorten, waarvoor hij zelfs het getuigenis van dokter Eberhard aanhaalt. Er is sprake van periculum im mora (gevaar bij verder uitstel), maar de arme broeder Häcker, die dit allemaal en nog veel meer heeft moeten aanhoren, meent nochtans dat hier veeleer sprake is van periculum in moribus (gevaar voor de zeden) en stelt de Aeltesten Conferenz van zijn bevindingen op de hoogte. Deze schrijft met spoed naar Herrnhut om raad. Maar de opzet van Van Laer heeft een averechtse uitwerking, want zijn toespelingen op de "Menisten vrijage" worden eerder gezien als een argument tégen het huwelijk, en men overweegt zelfs de beide geliefden de deelname aan het avondmaal te ontzeggen. Als deze echter, hierover ondervraagd, ontkennen dat ooit meer is voorgevallen dan een steelse handdruk, en de oude

Van Laer dus weer eens sterk blijkt te hebben overdreven, wordt het huwelijk gewoon op de lange baan geschoven. Overigens is ook het vluchtplan door ingrijpen van Herrnhut uiteindelijk niet doorgegaan 37).

Zelf heeft Ludwig van Laer, weduwnaar geworden in 1793, nog enkele pogingen gedaan tot een nieuw huwelijk te komen, maar hij had daarin geen gelukkige hand. Cornelia Verbeek werd door het lot, dat wil zeggen de Heiland, afgewezen; Maria Salome Verbeek werd wél door de Heiland goedgekeurd, die Schw. Mietje Verbeek aber hatte keine Freudigkeit den Antrag anzunehmen; een nieuwe gegadigde, Maria Schellinger, werd weer door een negatief lot getroffen. Ik heb de reeks na juni 1795 niet verder gevolgd; Ludwig van Laer is in ieder geval in 1801 als weduwnaar gestorven 38).

Ik heb een moment bij de karakterbeschrijving van deze sleutelfiguur binnen de gemeente stilgestaan, omdat hij een van beide polen was, waarnaar het kompas van de gemeente zich had te richten. De andere was die van de Aeltesten Conferenz en het Aufseher Collegium. Deze meenden vaak de belangen van de gemeente op geheel andere wijze te moeten behartigen. Tussen de regels valt dan ook wel eens te lezen, dat men nog niet eens zó ongelukkig was met de omwenteling, in zoverre men zich daardoor kon bevrijden van een lastig heerlijk bewind.

Als laatste reden, die de overkomst van iemand uit Herrnhut dringend gewenst maakt, wordt aangevoerd, dat een reorganisatie van de Gemein-Oekonomie nodig is. De bedrijfswinsten te Zeist gingen voor een deel naar de Gemein-Diakonie (kassa der gemeente), die daarvan de salarissen van de predikant en andere Gemeindiener (organist, nachtwaker, schoolmeester, enz.) betaalt en schulden van de gemeenten aflost; voor het grootste gedeelte vloeiden zij echter naar de centrale kas te Herrnhut; zij werden aangewend voor de bestrijding van de kosten van de Uniteits-instellingen (scholen, seminarie, zending), maar ook voor de aflossing van de enorme schuldenlast, die na Zinzendorf's dood in 1760 op de Broedergemeente was komen te rusten. Zo wordt

bijvoorbeeld in 1793 gemeld, dat weer drieduizend rijksdaalders zijn afbetaald, maar tegelijkertijd vraagt men zich in Herrnhut af, waarom de laatste jaren de bijdragen vanuit de hollandse gemeenten zo zijn afgenomen. Wij hebben hierover geen uitsluitsel kunnen vinden 39).

Uit de boekhouding van de Brüderhausdiakonie (huishouden van het koor der ongehuwde broeders) is af te lezen, dat juist in de jaren 1791, 1792 en 1793 de inkomsten uit de daarin gevestigde bedrijfjes sterk opgelopen en daardoor ook de positieve saldi van de jaarrekeningen van het broederhuis. Gewoonlijk werden deze saldi het volgende jaar onder de uitgaven geboekt als afdracht aan het Unitäts Vorsteher Collegium te Herrnhut, naast een vast bedrag van *f* 1000,-- voor de delging van de Uniteitsschuld. Van de andere bedrijven, op persoonlijke naam, maar altijd ten behoeve van de gemeenschap gevoerd, heb ik geen cijfers. Het betreft de Gemeinladen (de winkel), de zijde- of floretbandfabriek, de apotheek, de brouwerij en het Gemeinlogis. De Gemeinhandlung of grossierderij, gevestigd op Broederplein 35-35a, droeg van 1790 tot 1800 jaarlijks *f* 800,-- af aan de Gemeindiakonie, zodat we mogen veronderstellen, dat deze in ieder geval winstgevend was.

Bij de zijdefabriek werd nog in 1794 een reorganisatie tot stand gebracht, waarbij de vestigingen te Utrecht en Culemborg met de voorraad, de twijnmolens en de bandmachines naar een nieuw fabrieksgebouw aan de Karpervijver te Zeist werden overgebracht. De arbeiders en de opzichter Visscher uit Utrecht verhuisden mee. Bij de bespreking door het Aufseher Collegium van het bouwplan, ingediend door de bedrijfsleider broeder Carl Liungberg, wordt tenminste ook gesproken over woningen voor deze werklieden, en wordt bepaald dat de ingang van het nieuwe fabrieksgebouw aan de Karpervijver gesitueerd moest worden tegenover de tuin en achteringang van de Gemeinhandlung ten einde een oogje in het zeil te kunnen houden op het in- en uitgaande vreemde werkvolk van de fabriek 40). Met de opzichter Visscher is men overigens niet gelukkig, daar hij wegens zijn poli-

tieke gezindheid een slechte naam heeft en door zijn drankzucht en de als patriot opgelegde boetes voor bijna ƒ 4000,-- in de schuld staat. Maar hij is een vakman en onder de broeders is geen geschikte vervanger te vinden 41). Bij de bouw van de fabriek wordt door Ludwig van Laer namens de heerlijkheid nog als voorwaarde gesteld, dat geen afvoer naar de Karpervijver zelf mag worden aangelegd of anderszins verontreinigde stoffen daarin geloosd, dit alles ter bescherming van de daarin rondzwemmende karpers 42). In november 1794 wordt de nieuwe fabriek, na een bouwtijd van een half jaar, in bedrijf gesteld.

Tot slot nog het Gemeinlogis, waarin zowel vreemdelingen-bezoekers als doortrekkende broeders en zusters onderdak konden krijgen. Het werd in naam van de gemeente sinds 1777 gerund door broeder Jacob Schmidt 43). Nog in november 1794 overweegt men het logement aan deze te verpachten om de risico's voor de gemeente te verminderen. Maar als Schmidt in januari 1795, op het hoogtepunt van de plunderingen te Zeist, - de ulanen waren bezig de gehele inboedel weg te slepen - met zijn familie met medeneming van de logementspaarden naar Amsterdam is gevlucht, acht men hem bij nader inzien toch niet meer de meest geëigende kandidaat-pachter. Integendeel, als men zich wat meer verdiept in de bedrijfsvoering van het logement blijkt er een enorme schuldenlast van ca ƒ 10.000,-- op te rusten, voornamelijk wegens achterstallige rekeningen. Nadat men de schuldeisers door middel van een advertentie in de krant heeft opgeroepen, tracht men met deze tot een vergelijk te komen over een reductie van de schulden. Voorlopig zal het logement dan ook gesloten blijven en voor algemene doeleinden worden benut 44).

Op grond van deze schaarse gegevens wil en kan ik geen inzicht bieden in de conjuncturele ontwikkeling van de Broedergemeente-economie. Men kan echter aannemen, dat de afdrachten van de bedrijfswinsten aan de centrale organen te Herrnhut, deels ter delging van de Uniteitsschuld, de noodzakelijke herinvesteringen hebben afgeremd. Dit kan, naast de boven gesignaleerde

mentaliteit van een naar binnen gerichte gemeenschap, gedeeltelijk een verklaring zijn van de achteruitgang van de broederbedrijven in de 19e eeuw.

Uit het Gemeindiarium van 1795 blijkt overduidelijk, dat de zeister gemeente nog altijd een grote aantrekkingskracht uitoefende op bezoekers uit het buitenland, voor wie het de naam had een soort protestantse kloostergemeenschap te zijn. Vóór de revolutie waren het aanzienlijke vluchtelingen, die zich over de pleinen en de koorhuizen lieten rondleiden, zoals de prins van Rohan, kardinaal-bisschop van Straatsburg, kardinaal Von Frankenberg, aartsbisschop van Mechelen en Cornelius Franciscus de Nelis, bisschop van Antwerpen; en de legerleiders van de geallieerden, William, zoon van de hertog van Gloucester en Charles-Philippe de Bourbon, de latere koning Karel X van Frankrijk 45). Na de Revolutie waren het de franse generaals, onder meer de opperbevelhebber Pichegru, en vele functionarissen, die in het kielzog van het franse leger vaak met speciale opdrachten hierheen kwamen. Onder hen wil ik noemen de directeur van het Nationaal Museum voor Natuurwetenschappen te Parijs, Faigas de St. Fonds, belast met het ophalen van de twee olifanten uit de stadhouderlijke menagerie op het Loo, die verzekerde dat de broeders zeer wel bekend waren in Frankrijk; en, iets later, een jonge officier in gezelschap van de controleur dez assignaten, die zo enthousiast was, dat hij aankondigde de gemeente Zeist bij de Nationale Conventie te Parijs als de ideale republiek aan te prijzen 46).

Binnen dit korte bestek heb ik getracht de lezer rond te leiden door de zeister Broedergemeente in een periode, die belangrijke gevolgen voor de gemeente heeft gehad. Na zoveel jaren zijn wij in staat de gebeurtenissen uit die periode in een historische context te plaatsen. Wij weten nu, dat de franse revolutie in heel Europa een breuk heeft veroorzaakt, die tot in onze eeuw nog wordt gevoeld. Het 18e-eeuwse absolutisme, en de bijzondere variant in Nederland van een stadhouderlijk bewind als behoeder van een gesloten regentenkas-

te, had afgedaan en werd overvleugeld door een democratiseringsbeweging, beginnend met de emancipatie van de burgerij en uitmondend in het algeheel kiesrecht. Terugkijkend zien wij tevens de doorbraak van nieuwe opvattingen over een kapitalistische bedrijfsvoering, die in de plaats kwam van het gildesysteem en de ambachtelijke productiewijze. Maar voor de tijdgenoot levend in Zeist was dit allemaal uiteraard niet direkt duidelijk. De geschiedenis werd bovendien toendertijd gemaakt in de steden, het platteland volgde op afstand. Voor de Broedergemeente te Zeist betekende de omwenteling des te meer een verandering, omdat zij, wilde zij niet wegglijden in een onbeduidend provincialisme, uit haar isolement moest treden. Dat zij hierin is geslaagd leert ons een blik naar buiten op de beide pleinen ter weerszijde van de Slotlaan.

H.L.Ph. Leeuwenberg

Noten

19. Notulen Aufseher Coll., 1794 juli 28. Voor het verloop van de krijgshandelingen, uitmondend in de terugtrekking van de geallieerde troepen, de vlucht van stadhouder Willem V en de vestiging van de Bataafse Republiek zie: F.H.A. Sabron, De Oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden (met twee atlassen, 2 dln; Breda, 1892-1893)

20. Over Barend Christiaan van Calker (1738-1813): zie A.J. Servaas van Rooijen, De Zeister medailleur Barend Christiaan van Calker (Amsterdam, 1917). Zie ook notulen Aelt. Conf., 1794 sept. 27 en notulen Aufseher Coll., sept.24

21. Notulen Aufseher Coll., 1794 okt. 1 en 16.
Mathijs Beuning (Amsterdam, 1739 - Herrnhut, 1800) was de zoon van Mathijs Beuning en Catherina Oudaen, die beiden stamden uit collegiantenfami-

lies. Mathijs sr was een van de grootste geldschieters van Zinzendorf geweest. Maria (Zeist, 1749 - Zeist, 1814) en Sophia (Zeist, 1751 - Zeist, 1826) Schellinger, beiden dochters van Cornelis Schellinger, de amsterdamse ijzerhandelaar, die in dec. 1745 slot en heerlijkheid van Zeist kocht ten dienste van een nederzetting van de Hernhutters. Anna Bakband (Haarlem, 1724 - Zeist, 1800), weduwe van de koopman Willem van der Schaft

22. Brief van J. Loretz aan de Aelt. Conf., 1794 nov. 15, PA II R 1. B IV

23. Notulen Aelt. Conf., 1794 okt. 18

24. 'Aantekeningen over de Bat. Omwenteling, voornamelijk binnen Utrecht, door een ooggetuige (= Hendrik Keettel)', De Navorscher, XLIV (1894) 28

25. NL. het Broederhuis, het Zusterhuis en het Weduwenhuis. De hier beschreven gebeurtenissen zijn opgetekend in het Gemeindiarium. Zie H.L.Ph. Leeuwenberg, 'De Bataafse Omwenteling te Zeist. Aantekeningen uit het Gemeindiarium van de Evangelische Broedergemeente te Zeist, 4 januari - 5 februari 1795', in: Nederlandse Historische Bronnen uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap, III (1983), 146-195

26. Notulen Aufseher Coll., 1795 jan. 21

27. Notulen Aelt. Conf., 1795 febr. 21; notulen Aufseher Coll., 1795 febr. 22 en maart 4

28. Resoluties Provisionele Representanten, RAU, Arch. Staten, 1056-3

29. RAU, Arch. Staten, 1058

30. Johann Ludolph Lorentz (Zellerfeld, 1755 - Amster-

dam, 1803)

31. Johann Günther Eberhard (Rudolphstadt, 1743 - Wijk bij Duurstede, 1820). Hij was een moeilijk persona-ge, dat veelvuldig in botsing kwam met de gemeente. Hij is dan ook later uit de gemeente getreden en in Wijk bij Duurstede gaan wonen. In 1806 liet zijn vrouw Margaretha Catharina Schmidt (geb. Bern, 1763) zich van hem scheiden. Kataloge Ehechor, PA II R 4.4; notulen Aelt. Conf., passim

32. Heinrich Christian Höltzinger (Gedern, 1742 - Zeist, 1816). Levensloop, PA II R 7.6

33. Brief Johann Loretz aan broeder Häcker, 1794 mei 28, PA II R 2. B 1

34. Notulen Aelt. Conf., 1795 maart 19; mei 16

35. David Schiffert was predikant te Haarlem van juni 1794 tot eind 1795

36. Philipp Friedrich Häcker (Löwenstein-Wertheim (Württ.), 1741 - Niesky, 1834). Levensloop in : Nachrichten aus der Brüdergemeine, 1836, I, 857-872

37. Notulen Aelt. Conf., 1794 okt. 23; nov. 8; dec. 1. Brief van J. Loretz aan broeder Häcker, 1794 nov. 12, PA II R 2. B 1

38. Brief van J. Loretz aan predikant Chr. D. Rothe, 1794 juni 5, PA II R 2. B 1; notulen Aelt. Conf., 1794 aug. 9 en 16; brief L.C. van Laer aan Aelt. Conf., 1795 juni, PA II R 1. B IV. 2 B

39. Notulen Aelt. Conf., 1794 sept. 27

40. Notulen Aufseher Coll., 1794 maart 19; mei 14; nov. 18. Carl Ljungberg (Orebro (Zw.), 1739 - Zeist, 1749) was belast met de leiding van de winkel annex

groothandel

41. Ibidem, 1794 juli 23; 1795 mei 13. Notulen Aelt. Conf., juni 4

42. Notulen Aufseher Coll., 1794 mei 21

43. Jacob Schmidt (geb. Amsterdam, 1745)

44. Notulen Aelt. Conf., 1795 jan. 23; notulen Aufseher Coll., 1795 jan. 24; febr. 3; maart 18; april 8

45. Gemeindiarium, 1794 aug. 22 (William van Gloucester); sept. 15 (kardinaal Von Frankenberg en bisschop De Nelis); 1795 jan. 7 (Charles-Philippe de Bourbon); jan. 9 (prins van Rohan)

46. Ibidem, 1795 maart 18 (Pichegru); mei 9 (Faigas de St. Fonds); mei 26.